

and conservatism, forgiveness, an ability to find a common language with partners etc. As for hypo-protection style, children from such families are characterized by the ability to isolate and understand the personality of an interlocutor, adapt to him, the ability to forgive. It was determined that a style of family upbringing as one of the most important parameters of personal environment influence the personality formation, exactly its communicative tolerance that is reflected in specific unity of parameters as well as levels which indicators of communicative tolerance reach.

Keywords: communicative tolerance, style of family upbringing.

Подано до редакції 12.05.2013

УДК 159.923.2

А. І. Литвинчук

ЗВ'ЯЗОК ЕМПАТІЇ З ЕКОЛОГІЧНОЮ САМОСВІДОМІСТЮ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ОНТОГЕНЕЗУ ОСОБИСТОСТІ

Розглядається поняття «екологічна самосвідомість» з погляду синергетичного, гуманістичного, динамічного підходу; аналізується взаємозв'язок екологічної самосвідомості та емпатії впродовж онтогенетичного розвитку особистості.

Ключові слова: синергетика, самосвідомість, екологічна самосвідомість, гуманістичний підхід, динамічний підхід, емпатія.

Постановка проблеми. Вирішення проблеми взаємодії людини та природи є однією з найважливіших проблем сучасності, а отже над нею працює досить багато психологів та екологів: С. Д. Дерябо (1996), А. Н. Захлебний (1998), І. Д. Зверев (1994), А. М. Львовчикіна (1998), І. С. Матрусов (1992), В. А. Ясвін (1996) та ін.

У сучасній культурі все більш чітко визначаються погляди на світ, становлення яких вносять вагомий вклад в гармонізацію стосунків між людиною та природою, що мають складати цілісне утворення. За таких умов актуалізується нове бачення людини як системного елемента природи, а не як окремої, виключеної їх частини, незалежної від зовнішніх обставин; розвиваються ідеї пріоритету їх співробітництва, а не конкуренції [16, с. 211]. Суб'єкт в біосфері – це передусім усвідомлення власної відповідальності як мислячої, розумної істоти, здатної до співпереживання та співчуття [6, с. 98]. У зв'язку з цим, метою нашого дослідження став теоретичний аналіз поглядів на екологічну самосвідомість у різних наукових підходах та вивчення взаємозв'язку даного феномену з емпатією впродовж онтогенезу особистості. **Передбачалося**, що екологічна самосвідомість та емпатія розвиваються у тісному взаємозв'язку впродовж усього онтогенезу.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Відображення екосоціального буття в суспільній свідомості дало можливість виділити екологічну самосвідомість в якості провідного структурного компонента екологічної культури, який відображає закономірності становлення, функціонування і розвитку екосоціального буття. К. А. Романова [6, с. 95] відмічає тип системної організованості екологічної самосвідомості як багатомірної і корелятивної, параметрично відкритої системи, здатної до самоорганізації. Такий підхід тіс-

но пов'язаний з принципами синергетики.

Синергетичний підхід розкриває сутність багатьох психологічних процесів. Предметом вивчення є складні системи, що здатні до самоорганізації та мають функціональну структуру. Основними рисами таких систем є відкритість – залежність від неперервного впливу зовнішніх факторів; нелінійність – нерівноваженість і вибірковість; дисипативність – розсіяність системи. Синергетика розглядає людину як універсальну істоту, що здатна оперувати неспівставними поняттями [6, с. 111].

Ідеї синергетики застосовуються і щодо власне самоорганізації самосвідомості особистості. Проте, з позиції синергетики не можна цілком пояснити детермінацію інформації у системі «сфера самосвідомості особистості». Будучи відкритою системою, вона повинна мати не тільки внутрішні фактори розвитку, а й зовнішні. Як відкрита система, вона отримує негативну ентропію з природно-соціального середовища, яким у дитинстві є родина, а в старшому віці – переважно малі групи різних соціальних інституцій. Формування самосвідомості особистості відбувається як організація її інформаційних параметрів в цілісну систему шляхом живлення негативною ентропією, джерелом якої є зовнішній Світ. Синергетичний принцип самоорганізації стосується локальних систем «особистість ↔ природне середовище», «особистість ↔ соціальне середовище», проте, об'єднуючись у триаду «особистість-природа-соціум», система стає відкритою і підкорюється вищезазначеним принципам синергетики, залишаючи за собою можливість самоорганізації.

Застосовуючи *динамічний підхід* до вивчення самосвідомості, розглядають переважно її онтогенетичні закономірності: джерела, етапи, стадії, рівні, дина-

міку в різноманітних життєвих обставинах і професійному становленні суб'єктів, співвідношення стійкого і мінливого та фактори зміни самосвідомості й Я-концепції. Базовими для динамічного підходу є принципи єдності свідомості та діяльності, історизму, розвитку.

В рамках цього підходу В. О. Лабунська [3, с. 214] стверджує, що суб'єкт нижчого рівня самосвідомості усвідомлює в формі образу чи у формі самооцінки окремі свої якості, що прив'язані до певних ситуацій, предмети, характеристики та умов власної діяльності. Він оцінює свої якості з точки зору технології діяльності та змушений пристосувати власні дії до дій інших людей.

Суб'єкт, що має вищий рівень самосвідомості, цілісно усвідомлює власну працю, межі діяльності, особисте «Я», можливості, якості, почуття і наміри, що ще не проявились, але з'являться в майбутньому. Він усвідомлює цілі життєдіяльності і засоби їх досягнення; здатен критично оцінити минуле, теперішнє та майбутнє. Провідними мотивами функціонування саме на такому рівні є власні цінності та мотиви, що забезпечують потребу у самореалізації. Суб'єкт активно протидіє зовнішнім обставинам, організовуючи і творчо виконуючи власну діяльність.

Основні позиції в описі двох підходів до самосвідомості дають змогу екстраполювати їх на вивчення феноменології екологічної самосвідомості. Суб'єкт з нижчим рівнем екологічної самосвідомості усвідомлює окремі якості власної особистості фрагментарно; ситуативно взаємодіє з оточуючим середовищем; керується загальноприйнятими нормами, які не є інтеріоризованими; не здатен нести відповідальність за наслідки своїх дій. Суб'єкт з вищим рівнем самосвідомості цілісно сприймає Світ та своє місце в ньому; керується власними цінностями, мотиви та результати його діяльності не шкодять навколишньому середовищу, а спрямовані (чи, принаймні, опосередковано впливають) на його покращення.

Утворення і розвиток ієрархічної структури екологічної самосвідомості відбувається за тими ж принципами, що виділив В. В. Столін [16], описуючи динаміку особистісної самосвідомості: кожен з рівнів того чи іншого процесу необхідний для наступного; кожен рівень розвитку має свою власну природу, тобто утворений якісно новими зв'язками; кожен з нижчих рівнів певною мірою є основою для розвитку вищого рівня; вищий рівень керує нижчим; іманентний (внутрішньо притаманний) розвиток кожного рівня не зупиняється з розвитком вищого рівня.

Виділяють такі фактори, що впливають на розвиток самосвідомості особистості: професійно-діяльнісні, соціально-психологічні, індивідуально-психологічні (особистісні), спеціалізовані психологічні заходи, життєві події та ситуації [13, с. 231].

Один із фундаторів гуманістичного підходу, американський дослідник К. Роджерс, вважав, що кожна

людина прагне стати компетентною і здібною настільки, наскільки це можливо для неї біологічно. В рамках *гуманістичного підходу* до особистості основними феноменами самосвідомості є самооцінка, уявлення людини про себе, «Я-концепція», що породжується у взаємодії з іншими людьми, самоактуалізація. Самоактуалізація — не уникнення проблеми, а рух від проблем уявних і простих до реальних і складних. А. Маслоу описує вісім ознак самоактуалізованої особистості [13]. Наведемо ті, що найбільшою мірою пов'язані з екологічною самосвідомістю: 1) повне і самовіддане переживання життєвої ситуації з підвищеною усвідомлюваністю та інтересом; 2) прагнення до особистісного зростання в кожному життєвому виборі, навіть якщо це пов'язано з ризиком опинитись у невідомій ситуації; 3) чесність і прийняття відповідальності за свої дії. Відповіді на проблемні питання необхідно шукати в собі; 4) розвиток здатності до «кращого життєвого вибору», уміння довіряти судженням та інтуїції, діяти відповідно до них.

Поняття самосвідомості включає в себе рефлексію власного «Я», усвідомлення власного способу життя, взаємин зі світом і людьми. Самосвідомість особистості є пізнанням власного внутрішнього світу як об'єктивної даності, тобто не занурення в себе, а навпаки, вихід за межі власної свідомості, внаслідок чого об'єктивне стає інструментом для суб'єктивного пізнання та управління ним [8, с. 271]. Нині з'являється все більше передумов для духовно-морального розвитку. За таких умов у якості логічної основи для усвідомлення взаємовідносин між людиною та природою як проблемою екологічної свідомості використовується відношення не «об'єкт (людина)–об'єкт (природа)», а «суб'єкт (людина)–об'єкт (природа)» [16].

Становлення особистості відбувається у тісному та нерозривному симбіозі з розвитком її свідомості та самосвідомості. Особливості становлення самосвідомості в контексті загальної проблеми розвитку особистості досліджувались в численних працях таких науковців: Б. Г. Ананьєва (1980), Л. І. Божович (1968), Л. С. Виготського (1983), О. М. Леонтьєва (1975), С. Л. Рубінштейна (1986), П. Р. Чамати (1999), І. І. Чеснокової (1993), Є. В. Шорохової (1982). Також розглядаються питання, які пов'язані з психологічними особливостями самооцінки та її взаємозв'язку з соціальними оцінками.

У дослідженнях соціальної перцепції [11] вивчаються особливості пізнання навколишньої дійсності та самопізнання, проблем особистісної відповідальності, морального вибору, морального самоусвідомлення. Моральне самоусвідомлення тісно пов'язане з розвитком емпатії особистості [9; 11]. Припускають, що цей феномен розвивається в нерозривній єдності з самосвідомістю особистості [9]. Окремі дослідження присвячені визначенню структури самосвідомості. І. І. Чеснокова [11] виділяє в структурі самосвідомості три взаємопов'язаних компоненти: самопізнання, емоцій-

но-ціннісне ставлення до себе і саморегулювання поведінки особистості. Таким чином, емпатія може впливати на розвиток самосвідомості в двох названих вище компонентах самосвідомості: емоційно-ціннісне ставлення до себе та саморегулювання власної поведінки.

Екологічна самосвідомість забезпечує емоційно-ціннісне ставлення не лише до себе, а й до навколишнього світу. Не лише емпатія до людей, а й зоо-, фіто-квазіемпатія забезпечує адекватний особистісний розвиток людини [9, с. 141]. Зважаючи на феноменологію емпатії [9] вважаємо, що цей феномен виступає вагомим чинником розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе та саморегуляції поведінки. В ранньому та дошкільному віці емпатія проявляється не лише до однолітків і дорослих, а й до об'єктів живої та неживої природи. Зазвичай цим об'єктам приписуються антропоморфні риси, що й обумовлює прояв симпатії, співчуття. Згодом, з особистісним розвитком та усвідомленням себе частиною соціуму, емпатія до природних об'єктів знижується, збільшуючись при цьому до однолітків.

Взаємозв'язок емпатії та екологічної самосвідомості можна прослідкувати також в контексті «Я»-концепції особистості. «Я»-концепція розглядається як стійка система узагальненого уявлення індивіда про себе. Отже, «Я»-концепція включає в себе всю сукупність уявлень і знань індивіда про себе, емоційне ставлення до власної особистості, а також ті форми поведінки, що зумовлені цими знаннями, уявленнями та оцінками. В становленні структурних компонентів «Я»-концепції, що виділяються вченими, емпатія відіграє значну роль. Так, когнітивний компонент містить в собі образ зовнішності, уявлень, здібностей, соціального статусу в колективі та уявлень про свої особистісні якості. Саме особистісні якості, а точніше, ті якості, які вбачає в собі індивід і зумовлюються емпатійністю особистості «я добрий-злий», «я співчуваю-мені байдуже», тощо. Другий компонент (емоційний) відображає ставлення до себе, його емоційну забарвленість. Тут емпатія виступає як каталізатор емоцій, почуттів. Третій компонент (оцінювально-вольовий) виражає прагнення індивіда підвищити свою значущість, соціальну роль. За розвиненої емпатії цей компонент стримує неадекватний розвиток самооцінки. Загалом, рівень розвитку власного «Я» залежить від здатності особистості до емпатійних переживань: глибших, яскравіших, триваліших, сильніших, і навпаки – розвинена самосвідомість передбачає наявність в неї високої емпатійності.

Самосвідомість та емпатія – нерозривно пов'язані між собою поняття, про це свідчать дослідження вітчизняних та зарубіжних психологів [9; 11]. Виходячи з припущення, запропонованого Л. П. Журавльовою про те, що емпатія як одна з онтогенетично ранніх соціальних якостей розвивається в єдності із самосвідомістю особистості та обумовлюють одна одну [9],

можна прослідкувати становлення симбіотичності явищ емпатії та самосвідомості на різних етапах розвитку людини.

Автор теорії символічного інтеракціоналізму [12] дотримується ідеї про те, що з самого свого народження, а інколи і до нього, людина стає об'єктом ставлень іншої людини, передусім батьків. Ставлення до дитини передує її самоставленню, усвідомлення іншими передує генезису самосвідомості. Дж. Мід вважав, що самосвідомість людини – це трансформована і перенесена на себе точка зору інших людей. Трансформована точка зору інших виступає як «генералізований Інший», втілення засвоєних людиною соціальних норм. Перехід соціальних норм від умовно виконуваних до засвоєних як власних відбувається в процесі безпосереднього спілкування і в рамках спільної діяльності з іншими людьми та з оточуючим світом. У процесі цього спілкування дитина засвоює значущі точки зору інших людей і, присвоюючи їх, формує свою самосвідомість. Таким чином, самосвідомість людини виступає як присвоєне усвідомлення її іншими [12]. Мабуть, можна стверджувати, що у цей період (а згодом і в інші) відбувається неперервний поступовий двосторонній процес: відгук дитини на емоції інших, входження в «ситуацію симпатії» і разом з тим дитина переймає на себе точку зору «генералізованого Іншого», засвоює соціальні та моральні норми, норми поведінки в навколишньому середовищі та співпраці з ним, не усвідомлено формує свою самосвідомість.

Вже на першому етапі життя – від народження до трьох місяців – у немовляти з'являється інтерес до зовнішніх соціальних об'єктів і символічна диференціація себе від іншого; у віці 3-8 місяців диференціація «Я – Інший» закріплюється, і дитина починає в окремих випадках впізнавати себе; у 8 – 12 місяців «самість» стає постійною; в 1-2 роки «самість» остаточно укріплюється, а її основні риси – вік, стать, «Я» як джерело активності консолідується, а власні риси стають впізнаваними та сталими в різних ситуаціях [13]. І. С. Кон також зазначає, що формування самосвідомості йде паралельно загальному емоційному та розумовому розвитку дитини, і його необхідною передумовою є взаємодія дитини з дорослими, які не тільки задовольняють її життєві потреби, а й привчають до гри, створюючи у неї певне ставлення до предметів навколишнього світу та до самої себе.

Відповідно до суб'єктного ставлення до природи [8, с. 183], дошкільний вік (3-6 років) характеризується суб'єктивним сприйманням природних об'єктів з елементами антропоморфізму. Діти надають природнім об'єктам людських властивостей у зв'язку з особливостями мислення дошкільника. Іншими словами, природній об'єкт сприймається не як самоцінний, а штучно створений людиною [16]. На наслідки дитячого анімізму, що призводять до емпатійних ставлень «не лише до живих об'єктів (homo-, зоо-, фітоемпатійні ставлення), а й до неживих об'єктів (квазіемпатійні відносини)», вказує і Л. П. Журавльова [9]

Поступово, разом з дорослішанням, наслідування

стає більш усвідомленим, криза трьох років відокремлює дитину від матері, явище «Я сам» - знаменує собою збільшення самостійності, а разом з цим і усвідомлення себе як суб'єкта, встановлення якісно нових стосунків з оточуючими, зокрема, з дорослими [3, с. 174]. Раннє дитинство знаменується елементарними проявами антиципуючої емпатії [9], що обумовлена теплими, чуйними стосунками з дорослими, особливо з матір'ю. Якщо ж спілкування з дорослими не має позитивного відгуку у дитини, то підвищується рівень не тільки її агресивних реакцій, але й можуть з'явитися різні ускладнення, пов'язані з дитячою психікою.

У дошкільному віці гра стає основною рушійною силою розвитку особистості та її емоційних процесів, зокрема. У грі з'являється можливість співпереживати, проявляти емоційний відгук на різні емпатогенні ситуації. У цьому ж віці вперше проявляється опосередкована емпатійність [9]. Також вперше яскраво проявляється емпатія не тільки до людей, а й практично до всього, що є значущим для дитини: людей, тварин, рослин, навіть об'єктів неживої природи.

У ранньому дитячому віці відбуваються зміни емоційного відгуку на почуття дорослих та однолітків [15]. На другому році життя дитина потрапляє в «ситуацію симпатії», що готує її до стадії альтруїзму (4-5 років), на якій вона вчиться співвідносити себе та іншого, усвідомлювати переживання інших людей, передбачати наслідки власної поведінки [15].

У дошкільному віці продовжуються зміни в розумовому і емоційно-вольовому розвитку, в мотиваційній сфері, в спілкуванні з дорослими та однолітками. Цей вік є найбільш відповідальним етапом для розвитку соціальних механізмів поведінки та діяльності, в становленні особистості дошкільника загалом [16]. Діти виявляють активне прагнення до спілкування з однолітками в різних видах діяльності, що створює певні передумови для колективних взаємовідносин, які базуються на механізмах співчуття, співпереживання, спільній діяльності. Особливістю старшого дошкільника є спрямованість його дій на світ соціальних стосунків, в яких він починає виділяти і усвідомлювати себе в системі взаємовідносин людей через власні досягнення в тій чи іншій діяльності, і співпереживати успіхам інших [5].

Разом з еволюцією емпатійних процесів у цьому віці, переорієнтацією їх на ровесників (учасників гри) відбуваються також зміни і в самосвідомості дитини.

Для дітей молодшого дошкільного віку (3-4 роки) характерне розуміння тільки простих емоцій (радість, страх, смуток, біль). Діти старшого шкільного віку (5-6 років) демонструють розширення морального погляду за рахунок соціалізації емоційних переживань (образа, сором, почуття провини). Екологічна самосвідомість проявляється через співпереживання до об'єктів емпатії, але в цьому віці це зумовлено ще феноменом наслідування та контролем з боку дорослого. До молодшого шкільного віку (7-8 років) стає доступним розуміння і складних емоцій – відроза, зневага, подив [4]. Дитина не пасивно за-

своює інформацію про себе, вона активно (хоч і не усвідомлюючи цього) формує «образ Я» в процесі предметної діяльності і спілкування з ровесниками.

Мотиваційно-потребова обґрунтованість емпатійних проявів у дітей дошкільного віку залишається актуальною і для молодшого шкільного віку. М. Хофман [15] виділяє у школярів «симпатичний дистрес» як усвідомлювану емоційну реакцію співчуття на відміну від «емпатійного дистресу» як невимушеного реагування на болочі й емоційні стани іншого в ранньому віці. «Іншим» може виступати не тільки одноліток чи дорослий, а й об'єкт природи. «Симпатичний дистрес» обумовлений власним емоційним досвідом негативних переживань і формується у період 6-9 років, тобто в молодшому шкільному віці.

Крім того, емпіричне дослідження емпатійних здібностей молодших школярів та підлітків (Т. П. Гаврилова, 1981; І. М. Юсупов, 1985) дозволяють визначити загальну тенденцію зниження активів співпереживання і, навпаки, збільшення активів співчуття і різноманітних форм альтруїстичної поведінки при переході від молодшого шкільного віку до підліткового [6]. З точки зору Л. Мерфі, поява емпатії у дітей залежить від сукупності психологічних, психофізіологічних, психосоціальних факторів: ступінь близькості з об'єктом емпатії і частоти спілкування з ним (дружба, прив'язаність), інтенсивність стимулу емпатії, що передує емпатійному досвіду, індивідуальні особливості темпераменту і емоційної збудливості, психодинамічні якості особистості, установки і вимоги соціально-культурного оточення [3].

Сучасні дослідження емпатії у молодшому шкільному віці на великих вибірках та за різноманітними аспектами виявили, що у зв'язку зі слабозрозумітими децентраційними процесами діти молодшого шкільного віку стосовно різних видів емпатії схильні проявляти співпереживання, а не співчуття [9].

Однак найбільш інтенсивно самосвідомість розвивається в підлітковому віці, що обумовлюється появою в цьому віці якісно нової соціально ситуації розвитку. Суттєві зрушення в фізичному та психічному розвитку підлітка обумовлюють виникнення у нього провідної потреби, що виступає у формі прагнення до дорослості й самостійності. У зв'язку з цим значно підвищується сприйнятливості його до засвоєння норм та способів власної поведінки, а також ціннісних орієнтацій, що властиві дорослим людям. Відбувається своєрідна переорієнтація з дитячих норм і цінностей на норми та цінності дорослих. Прагнучи задовольнити цю найбільш актуальну, соціально значущу потребу і зайняти достойне місце серед однолітків та дорослих, підліток мимоволі повинен постійно звертатись до аналізу своєї поведінки і діяльності, вдивлятися в себе, порівнювати себе з дорослими та однолітками, зважувати свої можливості, шукати недоліки, задумуватись над самовдосконаленням, відчувати себе частиною Світу. В підлітковому віці поряд з групоцентричними емпатійними взаєминами виокремлюються емпатійні стосунки з природою, що у цьому віці є одним з основних моментів духовного розвитку особистості [9, с. 160].

Самосвідомість в підлітковому віці постає одним з найважливіших механізмів саморегуляції і саморозвитку особистості. Р. Зазо [За: 13] доходить висновку, що в підлітковому віці задоволеність своїм віком може бути гальмом розвитку особистості. О. Толстих [17] пропонує вважати бажанішим певну єдність задоволеності протилежних мотивів і їх внутрішню боротьбу. Ця особливість вікової самосвідомості називається «знаходженням-незнаходженням», тобто таким психологічним явищем, коли людина, присвоюючи певні нормативні для даного віку способи дії, мислення і поведінки, відчуває водночас і задоволення від досягнення і незадоволеність своїм наявним рівнем перед перспективними задачами.

Розвиток самосвідомості в підлітковому та юнацькому віці починається з усвідомлення якостей свого «реального Я», оцінки свого тіла, зовнішності, поведінки, здатності за якимись усередненими, часто неясними критеріями. Це змушує підлітка хворобливо переживати свої реальні та уявні відхилення від «норми». З плином часу на перший план виходять соціальні якості, в яких індивід бачить потенційні можливості свого майбутнього. В цей час відбувається не тільки соціальне, а й екологічне самовизначення, яке пов'язане з перетворенням емпатії в особистісну якість, що моделює й коригує поведінкові стра-

тегії індивіда в системі «Я-Світ».

Висновки:

1. Екологічна самосвідомість особистості є не лише структурним компонентом екологічної культури, а й відображенням взаємодії з навколишнім середовищем та з самим собою, усвідомленням себе водночас і частиною екосистеми, і унікальною особистістю.

2. Онтогенетичний розвиток емпатії та самосвідомості як складових особистості людини визначається індивідуально-психологічними закономірностями розвитку останньої.

3. Генезис емпатії від елементарної в ранньому дитинстві до емпатії як особистісної якості в юнацькому віці взаємопов'язаний з розвитком екологічної самосвідомості. Завдяки емпатії самосвідомість розвивається від усвідомлення власного «Я» на першому році життя до соціально-екологічного самовизначення в юнацькому віці.

Перспективу наших досліджень вбачаємо у подальшому дослідженні взаємозв'язку емпатії та екологічної самосвідомості в юнацькому та дорослому віці, а також в побудові на основі отриманих даних структурно-динамічної моделі екологічної самосвідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – М.: Наука, 1980. – 339 с.
2. Балин В. Д. О структуре индивидуального сознания / В. Д. Балин // Психологические проблемы саморегуляции личности. – СПб., 1997. – С. 121–246.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс; пер. с англ. М. И. Бобневой. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
5. Выготский Л. С. Проблемы развития психики: в 6 т. / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 1983. – 368 с.
6. Гаврилова Т. П. Анализ эмпатийных переживаний младших школьников и младших подростков / Т. П. Гаврилова. – М.: Педагогика, 1981. – 357 с.
7. Гарнцев М. А. Проблема самосознания в западноевропейской философии (от Аристотеля до Декарта) / М. А. Гарнцев. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 481 с.
8. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 470 с.
9. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: [моногр.] / Л. П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
10. Кон И. С. Ребёнок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 471 с.
11. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – 402 с.
12. Мид Дж. Г. Избранное: Сб. перев. / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и перев. В. Г. Николаев; Отв. ред. Д. В. Ефременко. – М.: Академия, 2009. – 539 с.
13. Райгородский Д. Я. Учебное пособие по возрастной психологии. Для факультетов: психологии, педагогики и социальной работы / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издат. Дом БАХРАХ-М, 2003. – 492 с.
14. Романова К. А. Модель многоуровневого экологического обучения управляющих кадров / К. А. Романова. – Н. Новгород, 2000. – 211 с.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – Т. 1. – 2002. – 688 с.
16. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – 284 с.
17. Толстых А. В. Наедине со всеми: о психологии общения / А. В. Толстых. – М.: Полюмя, 1990. – 208 с.

А. И. Литвинчук

СВЯЗЬ ЭМПАТИИ С ЭКОЛОГИЧЕСКИМ САМОСОЗНАНИЕМ НА РАЗНЫХ ЭТАПАХ ОНТОГЕНЕЗА ЛИЧНОСТИ

Рассматривается понятие «экологическое самосознание» с точки зрения синергетического, гуманистического, динамического подходов; анализируется взаимосвязь экологического самосознания и эмпатии на протя-

жении онтогенетического развития личности.

Ключевые слова: синергетика, самосознание экологическое самосознание, гуманистический подход, динамический подход, эмпатия.

A. I. Litvinchuk

RELATION OF EMPATHY AND ECOLOGICAL SELF-CONSCIOUSNESS AT DIFFERENT STAGES OF PERSONALITY ONTOGENESIS

In the article the definition of the concept “ecological self-consciousness” from synergetic, humanistic and dynamic approaches is examined; interrelationship between ecological self-consciousness and empathy during ontogenetic development of personality is analyzed. Ecological self-consciousness of personality is not only a structural component of ecological culture, but also a representation of interaction with environment and with oneself, realizing oneself as a part of ecosystem and a unique personality at the same time. Ontogenetic development of empathy and self-consciousness as parts of human’s personality is determined by its individual psychological regularities of its development. Genesis of empathy from elementary one in early childhood to empathy as personal feature in adolescence is interrelated with development of ecological self-consciousness. Due to empathy self-consciousness develops from realizing of one’s own ego in the first year of life to socio-ecological self identification in adolescence.

Keywords: synergetics, self-consciousness, ecological self-consciousness, humanistic approach, dynamic approach, empathy.

Подано до редакції 17.05.2013
